

Operele lui Adrien Turnèbe în bibliotecile din Transilvania

Dr. ELENA DAMIAN
Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir”, București
Facultatea de Drept, Cluj-Napoca

Résumé

Les oeuvres d'Adrien Turnèbe dans les bibliothèques de Transylvanie

Adrien Turnèbe (1512-1565) est l'une des personnalités marquantes de la Renaissance française, qui, par ses oeuvres, occupe une place d'honneur dans quelques prestigieuses bibliothèques de Transylvanie. Renommé pour son immense culture et sa probité intellectuelle, l'humaniste Adrien Turnèbe a donné tout d'abord d'excellentes éditions et commentaires de plusieurs auteurs antiques grecs et latins. Il a été de même historien, auteur dramatique ou poète. Il a joui d'une immense réputation de son vivant parmi les étudiants et les professeurs non seulement de France, mais de toute l'Europe. Les 21 exemplaires de valeur de ses oeuvres qui se trouvent dans 6 grandes bibliothèques de Transylvanie sont bien conservés, ils sont reliés d'une manière artistique en maroquin ou en parchemin, avec des ex-libris et beaucoup de notes manuscrites. Leur présence témoigne de l'intérêt de l'intellectualité transylvaine pour les ouvrages de cet important auteur français de l'époque de la Renaissance et leur mise en valeur nous a semblé non seulement bien nécessaire, mai aussi un honneur.

Mots-clés: *Adrien Turnèbe, humaniste, Renaissance française, Transylvanie, bibliothèque.*

Printre cei mai renumiți reprezentanți ai Renașterii franceze se numără și Adrien Turnèbe, care, prin operele sale, se află la loc de cinste nu doar în marile biblioteci din Franța, ci și în cele mai importante din Transilvania.

Asemenea majorității autorilor renascentiști, Adrien Turnèbe a avut preocupări multiple, iar rezultatele sale au fost cu totul remarcabile, în toate domeniile pe care le-a abordat.

Umanistul Adrien Turnèbe (Adrien Tournebous sau Toranebus/Turnebus Adrianus, Les Andelys, 1512 - Paris, 1565) aparține unei familii

nobile normande. După studii strălucite la Paris, protectorul său Odet de Châtillon, numit arhiepiscop la Toulouse, îl ajută să obțină, în 1533, o catedră de literatură la universitatea din acest oraș. După moartea renumitului său profesor de literatură greacă Jacques Toussain,¹ i-a fost atribuită lui, în 1547, catedra de literatură greacă și latină, la Collège de France. Din anul 1561, a ocupat, tot aici, și catedra de filosofie greacă. Între anii 1552 și 1556, s-a ocupat de tipărirea cărților grecești la Imprimeria regală.

„Renunit pentru imensa sa cultură și pentru probitatea sa intelectuală,”² umanistul Adrien Turnèbe a fost, în primul rând, editorul și comentatorul mai multor autori antici greci. Ca latinist, s-a ocupat, în special, de Cicero, iar ca filosof, l-a susținut pe Platon împotriva lui Aristotel. A fost, de asemenea, traducător, istoric, autor dramatic, poet. Printre altele, el este autorul unei versiuni în limba latină a legendei lui Roland care a fost tradusă în franceză cu titlul *Chronique et histoire faicte composée par Révérend Père en Dieu Turpin, archevesque de Reims...* (Paris, 1527, in-4°) și reluată în *La Chronique de Turpin...* (Lyon, 1583). Ea face parte din *Les Grandes Chroniques de France*, operă în vogă în secolul al XVI-lea.³ Cărțile de istorie au o audiență din ce în ce mai largă în epoca

¹ Jacques Toussain (sfârșitul secolului al XV-lea-1547) a studiat limba greacă cu Guillaume Budé (1468-1540), „părintele Renașterii,” considerat de Erasmus „minunea Franței,” a fost profesor de greacă la Collège de France, având elevi vestiți, precum Henri II Estienne (1528 sau 1531-1598) sau Adrien Turnèbe. Contemporanii săi i-au apreciat calitățile de dascăl și întinderea cunoștințelor sale de greacă, filosofie, latină, jurisprudență. La moartea lui, Adrien Turnèbe a scris *Éloge de Toussain*. Vezi *Dictionnaire des Lettres Françaises. Le seizième siècle*, publié sous la direction de Monseigneur Georges Grente. Colaboratori: Albert Pauphilet, Louis Pichard, Robert Barroux, Paris, Arthème Fayard, Editeur, 1951, p. 140 și 669.

² *Grand Larousse encyclopédique en dix volumes*, Paris, Librairie Larousse, 1960, vol. X, p. 560.

³ Vezi *Dictionnaire des Lettres Françaises*, p. 674-675.

Renașterii, dar „mai mult cele de istorie bazată pe legende.”⁴ Operele sale complete au apărut în 3 volume, la Strasbourg, în anul 1600. Adrien Turnèbe și-a redactat lucrările în limba latină sau greacă, considerând că „franceza [este] bună numai pentru folosul treburilor noastre gospodărești.”⁵

Reputația sa printre studenții și profesorii din întreaga Europă a fost imensă.⁶ Istoricul și juristul francez Etienne Pasquier (1529-1615) povestește că „la universitățile din Germania un profesor nu îl citează niciodată pe Turnèbe sau pe Cujas, fără să-și ducă mâna la pălărie în semn de onoare.”⁷ Despre *Adversaria*, acesta afirmă: „este o operă inestimabilă în ceea ce privește varietatea cunoștințelor.”⁸ Moralistul Michel de Montaigne (1533-1592) spunea, la rândul său, că „Turnèbe știa mai mult și mai bine ceea ce știa decât oricare alt bărbat din secolul său.”⁹

Dintre cei 6 copii ai săi, doar Odet (Paris, 1522-1584) a fost mai cunoscut. Acesta fost președintele Monetăriei din Paris.¹⁰ A desfășurat și o activitate literară, afirmându-se, mai ales, prin comedia *Les Contents* (Paris, 1584), în care, imitând modelele italiene și spaniole, realizează „un tablou viu al moravurilor din vremea sa.”¹¹ Aceasta „este probabil cea mai bună din comediiile noastre din secolul al XVI-lea.”¹²

⁴ Albert Labarre, *Istoria cărții*, Iași, Institutul European, 2001, p. 83.

⁵ Albert Flocon, *Universul cărților. Studiu istoric de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 211.

⁶ Vezi Laffont-Bompiani, *Dictionnaire biographique des auteurs de tous les temps et de tous les pays. Littérature. Philosophie. Musique. Sciences*, vol. II (K-Z), Paris, S.E.D.E. et V.Bompiani, 1958, p. 645.

⁷ *Dictionnaire des Lettres Françaises*, p. 674.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Vezi *Grand Larousse encyclopédique en dix volumes*, p. 560.

¹¹ *Ibidem*; vezi și V.-L. Saulnier, *Literatura franceză*, vol. I, traducere de Sorin Mărculescu, București, Editura Albatros, 1973, p. 272.

¹² Jacques Morel, *Littérature française. La Renaissance*, vol. III, 1570-1624, Paris, B.Arthaud, 1973, p. 276.

Spre sfârșitul vieții sale, a fost tot mai mult atras de Reformă și a polemizat împotriva iezuiților.¹³

Adrien Turnèbe - autor

Operele lui Adrien Turnèbe au fost tipărite în anul 1600 la Strasbourg. În bibliotecile transilvănene, am identificat 2 exemplare:

- **Opera, nunc primum ... collecta**, tom I-III, *Argentorati, sumptibus Lazari Zetzneri*, 1600, in-folio, [12], 397,[35]; 175, [11]; [112], [10] p.; cu ex libris: *Conte Carlo Rubbi* (BTBTGM - T 63).

- **Idem**, legată în piele (BBAI - T4II11).

Cea mai importantă operă a sa este, fără îndoială, **Adversaria**. Lucrare de filologie clasică, publicată în 1564 (ediția definitivă va apărea doar în 1599), are trei volume și conține numeroase cercetări asupra autorilor antici, studii pregătitoare pentru lucrările sale ulterioare, un fel de schițe sau ciorne. El cercetează vocabularul autorilor antici, iar „prin compararea textelor vechi, servindu-se de filologie pentru a ajunge să înțeleagă istoria moravurilor, eruditul reușește să înlăture anumite interpolări care au existat din cele mai îndepărtate timpuri.”¹⁴ Turnèbe considera că „doar prin compararea aprofundată a textelor din limba latină se putea fixa valoarea unui autor.”¹⁵ El corectează pasaje importante, semnalând interpolările sau corecturile datorate copiștilor. Opera **Adversaria** are o importanță istorică și a fost considerată „unul din documentele esențiale pentru studiile filologice clasice și a devenit unul din textele esențiale care au permis reînnoirea studiilor pe calea deschisă de umaniștii italieni.”¹⁶ Lucrarea denotă pasiunea autorului pentru literatura și filosofia antică.

¹³ Vezi **La Grande Encyclopédie. Inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts, par une société de savants et de gens de lettres**, sous la direction de M.Berthelot, vol. I-XXXI, Paris, H.Lamirault et C-ie, Editeurs, 1885-1902, vol. XXXI, p. 510.

¹⁴ Laffont-Bompiani, **Dictionnaire des oeuvres de tous les temps et de tous les pays**, Paris, S.E.D.E. et V.Bompiani, 1953, p. 32.

¹⁵ **Ibidem**.

¹⁶ **Ibidem**.

În bibliotecile transilvănene, *Adversaria* se găsește în mai multe exemplare. Menționăm edițiile întâlnite:

- *Adversariorum Tomus primus duodecim libros continens..., Adversariorum Tomus secundus duodecim libros continens..., Parisiis, ex officina Gabrielis Bounij*, 1564-1565, in-4°, [4], 240, [18]; [4], 304, [4] f. Volumul întâi cuprinde o prefață din 1564, care este de fapt o dedicație adresată marelui cancelar al Franței, Michel de l'Hospital.¹⁷ Cele două tomuri sunt legate într-un volum bine conservat. Legătura este din piele gălbuie, copertele sunt pe suport din carton, iar cotorul are ornamente aurii. Volumul are legături intacte din piele (BACJN - C 53436).

- *Adversariorum tomi III...*, *Basileae, per Thomam Guarinum*, 1581, in-folio, [4] f., 1200 col., [6], [48] f. Volumul cuprinde dedicația adresată lui Michel de l'Hospital și observațiile tipografului din Basel, Thomas Guarin. Volumul este legat în piele gălbuie, cu ornamente pe coperte. (BACJN - U 58474).

- *Idem*. Volumul este legat în piele maro, are ornamente deosebite și a avut încuietori metalice. (BACJN - C 55286).

- *Idem*. Volumul este legat în piele maro, are ornamente aurii foarte frumoase și a avut încuietori metalice (BACJN - C 56020).

- *Idem*. Cu ex libris: *Teleki* (BTBTGM -T 64).

- *Idem*. Volum legat în piele (BBSB - V. III 359).

- *Adversariorum Tomi III, Argentinae, Lazari Zetzeri*, 1599, in-folio (BBAI - F [421] 4132).¹⁸

¹⁷ Michel de l'Hospital (1505-1573), mare cancelar al Franței, orator politic, a făcut studii de drept la Toulouse și la Padova și a fost un reformator în domeniul magistraturii. A fost, de asemenea, un umanist desăvârșit, prieten cu multe personalități ale vremii sale, printre care și Adrien Turnèbe, cu care a colaborat la redactarea unui volum colectiv de versuri. Volumul (1564) a rămas în manuscris și se păstrează la Biblioteca Națională din Paris. Vezi *Dictionnaire des Lettres Françaises*, p. 452-453.

¹⁸ Vezi *Fondul Migazzi. Surse documentare. I Catalogul cărților cardinalului Christophor Migazzi.II. Indexul tipăriturilor migazziene*, vol. I-

Alte opere de autor întâlnite în bibliotecile transilvănene:

- **Carolo Maximiliano Valesio Francorum regi Christianissimo...**, 15 p., în: **Rerum in Gallia ob religionem gestarum libri tres**,¹⁹ [Geneva, Jean Crespin], 1570, in-8°. Colligatul din care face parte această lucrare este bine conservat, are legătura din piele albă, cu ornamente deosebite pe coperte și cu anul legăturii (1570) pe coperta întâi (BACJN - R 80831).

- **Panegyris in Calisio capto. Ad Henricum II. Francorum regem... de Caletto recepto** (tom III, p. 1961-1968), în: **Historicorum opus in quatuor tomos divisum** (ed. Simon Schardius), Basileae, ex off. Henricpetrina, 1574, in-folio. Posesor: Samuel Teleki, Paris, 1763 (BTBTGM - H 84).

- **Ex Hadr. Turnebi, M. Antonii Mureti et aliorum scriptis quaedam adagiorum miscella**, coll. 1325-1330, în Erasmus, Desiderius, **Adagiorum... chiliades quatuor cum sesquicenturia, ..., Parisiis, apud Michaellem Sonnum**, 1571, in-folio (BTBTGM - E 65).

- **Ex Hadr. Turnebi, M. Antonii Mureti et aliorum scriptis quaedam adagiorum miscella**, în Erasmus, Desiderius, **Adagiorum... chiliades quatuor cum sesquicenturia, ..., Basileae, per usebium episcopium et Nicolai Fr. haeredes**, 1574, in-folio (BTBTGM - E 66).

Adrien Turnèbe - editor

A editat mai mulți autori greci și latini. În bibliotecile transilvănene, am găsit următoarele ediții:

II, ediție prefăcută și îngrijită de Ileana Dârja, Alba Iulia, Biblioteca Națională a României. Filiala „Batthyaneum” Alba Iulia, 1998, p. 245 și 478.

¹⁹ Lucrarea îi este atribuită de unii specialiști în istoria cărții și a tiparului lui Jean de Serres (1540-1598, istoric și teolog francez renașcentist). Vezi H. M. Adams, **Catalogue of Books printed on the Continent of Europe, 1501-1600, in Cambridge Libraries**, vol. I-II, Cambridge, 1967, vol. I (A-M), poziția F 878, p. 450.

- Aristoteles, *De moribus ad Nicomachum libri decem* (gr. et lat., ed. Adrianus Turnebus), *Basileae, per Lodovicum Lucium*, 1556, in-8° (BTBTGM - A 113).
- Aristoteles, *De moribus ad Nicomachum libri X...* (gr. et lat., ed. Adrianus Turnebus), *Basileae, ex officina Oporiniana*, 1592, in-12°. Volumul (colligat) este legat în pergament (BCUCJN - Rare 514²⁰).
- Lucretius Carus, Titus, *De rerum natura libri sex...* (ed. Dionysius Lambinus et Adrianus Turnebus), *Lugduni, apud Ant. Gryphium*, 1576, in-16°, 295 p. Volumul este bine conservat, legat în pergament (BACJN -R 116 271).

Adrien Turnèbe - editor și comentator

Dintre operele pe care le-a editat și le-a comentat, am identificat următoarea ediție:

- Cicero, Marcus Tullius, *De legibus lib. III* (ed. et comment. Adrianus Turnebus), *Parisiis, ex officina Adr. Turnebi*, 1552, in-4°, [4], 180, [8] p. Cu ex libris: *Teleki* (volum colligat). Pentru acest exemplar, Turnèbe are și calitatea de tipograf (BTBTGM - C 172).

Adrien Turnèbe - comentator

Operele autorilor comentați de Adrien Turnèbe pe care le-am regăsit în bibliotecile transilvănene sunt:

- Plautus, Titus Maccius, *Comoedie...* (comment. Adrianus Turnebus,...), *Basileae, ex officina Hervagiana, per Eusebium Episcopium*, 1568, in-8°, [16] , 813; 364 p., [4] f. Volumul este legat în pergament. Cu Super ex libris: A.I.P. 1578. Cu însemnări manuscrise precum: „*Sum Danielis Körnerii*

²⁰ Vezi Meda-Diana Hotea, Kovács Mária, Emilia-Mariana Soporan, *Catalogul cărții rare din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” (sec. XVI-XVIII)*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2007, poziția 260, p. 215.

Bistriciensis;” „*Ex Libris Andr. Körneri Bistr. Comp. Cibinij A. 1677. In silenti et spe fortitudo mea*”²¹ (BCUCJN - Rare 465-465a).

- Plinius Secundus, Caius, *Historia mundi libri XXXVII...* (comment. Adrianus Turnebus, ...), [Genevae], *apud Petrum Santandreanum*, 1582, in-folio, [36], 679, [230] p. Volumul este legat în pergament²² (BDZ - 1178).

- Varro, Marcus Terentius, *Opera quae supersunt* (comment. Adrianus Turnebus, ...), *editio tertia, recognita et aucta*, [Genevae, Henri Estienne II], 1581, in-8°, 255 [256], 48, 129, [15], 76 p. (BTBTGM - V 23).

- Ausonius, Decius Magnus, *Opera ...* (comment. Adrianus Turnebus, ...), [Genevae], *excudebat Jacobus Stoer*, 1588, in-16°, [32], 350, [2]; 247, [14] p. Editorii sunt doi umaniști renumiți: Joseph-Juste Scaliger (1540-1609), care l-a avut ca profesor pe Adrien Turnèbe la Paris,²³ și Elie Vinet (1509-1590), remarcabil cunoscător al operei lui Ausonius.²⁴ Volumul este bine conservat, legat în piele gălbuie, cu ornamente pe coperte (BACJN - U 68912).

Operele lui Adrien Turnèbe, foarte răspândite nu doar în Franța, au circulat în întreaga Europă, ajungând și pe teritoriul Transilvaniei. Câteva exemplare de o deosebită valoare s-au păstrat până astăzi în colecțiile unor prestigioase biblioteci. Cercetarea noastră s-a desfășurat în cele mai renumite biblioteci transilvănene din **Cluj-Napoca** (Biblioteca Academiei Române. Filiala Cluj-Napoca și Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”), **Târgu-Mureș** (Biblioteca Județeană Mureș, Biroul Colecții Speciale.

²¹ *Ibidem*, poziția 244, p. 203-204.

²² Vezi Vergilia Stan, *Carte străină, tipărită în secolul al XVI-lea, în fondul Bibliotecii documentare a C.P.D., Zalău (Catalog)*, în *Acta Musei Porolissensis*, X (extras), Zalău, 1986, poziția 81, p. 524-525.

²³ Vezi *La Grande Encyclopédie. Inventaire raisonné...*, vol. XXIX, p. 641; Adrien Turnèbe i-a fost profesor de limba greacă și lui Henri II Estienne (1531-1598), celebrul savant și tipograf francez, cel mai important reprezentant al familiei Stephanus, supranumit „*le Grand*.” Vezi: *Dictionnaire des Lettres Françaises*, p. 311. Albert Flocon, *op. cit.*, p. 202.

²⁴ Vezi *Dictionnaire des Lettres Françaises*, p. 701.

Biblioteca „Teleki-Bolyai”), **Sibiu** (Biblioteca Muzeului Național „Brukenthal” și Biblioteca „Astra”), **Alba Iulia** (Biblioteca Națională a României, Filiala „Batthyaneum”), **Aiud** (Biblioteca Documentară a Muzeului Orășenesc de Istorie-Bethlen), **Satu Mare** (Biblioteca Județeană), **Bistrița** (Biblioteca Județeană Bistrița-Năsăud) și **Zalău** (Biblioteca Documentară). Până în această etapă a cercetării noastre, am găsit 21 exemplare ale operelor lui Adrien Turnèbe la: Biblioteca Județeană Mureș, Biroul Colecții Speciale. Biblioteca „Teleki-Bolyai” (BTBTGM) - 8 exemplare, la Biblioteca Academiei Române. Filiala Cluj-Napoca (BACJN) - 7 exemplare, la Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca (BCUCJN) - 2 exemplare, la Biblioteca Națională a României, Filiala „Batthyaneum” Alba Iulia (BBAI) - 2 exemplare, la Biblioteca Muzeului Național „Brukenthal” Sibiu (BBSB) - 1 exemplar și la Biblioteca Documentară Zalău (BDZ) - 1 exemplar.

Așadar, prezența celor 21 de exemplare ale operelor lui Adrien Turnèbe (elaborate, editate sau comentate de el) în bibliotecile menționate este o mărturie a faptului că lucrările acestui prestigios reprezentant al Renașterii franceze au fost colecționate, citite și apreciate de către intelectualii transilvăneni. Exemplarele sunt bine păstrate, legate artistic în piele sau pergament, cu ex-librisuri și cu multe însemnări manuscrise. Punerea lor în valoare ni s-a părut nu doar necesară, ci și o onoare.²⁵

²⁵ Bibliografie suplimentară: *Catalogus librorum saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae/ Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak Katalógusa. Nem magyar nyelvű külföldi kyadványok, I-III.* Întocmit de Soltész Erzsébet, Valenczei Katalin, W. Salgó Agnes, Budapest, 1990; *Catalogus Librorum Sedecimo Saeculo Impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai Novum Forum Sicularum/ Catalogul cărților tipărite în secolul al 16-lea din Biblioteca Teleki-Bolyai*, Tg Mureș, red. Sebestyén Spielmann Mihály, Ambrus Hedvig, Balász Lajos, Ovidia Mesaroș, I-II, Târgu-Mureș, Biblioteca Județeană Mureș, 2001; Cioranescu, Alexandre, *Bibliographie de la littérature française du seizième siècle*, Paris, Librairie C. Klincksieck, 1959; Damian, Elena, *Catalogul*

*cărților autorilor francezi din secolul al XVI-lea în colecțiile Bibliotecii Academice Clujene (catalog în lucru); Darabont, Elena, **Catalog de carte veche în Biblioteca Județeană Bistrița-Năsăud, sec. XV-XVII**, vol. I, Cluj-Napoca, 2005; Febvre, Lucien, Martin, Henri-Jean, **L'apparition du livre**, Paris, Editions Albin Michel, 1971; **Histoire de l'édition française. Le livre conquérant. Du Moyen Age au milieu du XVIIe siècle**, sous la direction de Roger Chartier et Henri-Jean Martin, Paris, Fayard/Promodis, 1989; Jakó Zsigmond, **Philobiblon transilvan. Studii**, București, Editura Kriterion, 1977; **A Kolozvári Akadémiai Könyvtár RMK - Gyűjteményeinek Katalógusa. Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca**, editor Sipos Gábor. Cluj-Napoca, Scientia / Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004; Puiu, Sidonia, Daisa, Dora, **Biblioteca lui Timotei Cipariu. Catalog**, I-V, Cluj-Napoca, Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 1990; Selejan, Anna, **Carte rară și prețioasă. Biblioteca „Astra”. Catalog**, Vol. I (Sec. XVI-XVII). Sibiu, 1991; Sipos Gábor, **A Kolozsvári Református Kollégium Könyvtára. A XVII. Században**, Szeged, Scriptorum KFT, 1991; Vasil-Marinescu, Paul; Cordea, Marta, **Cartea străină în Biblioteca Județeană Satu Mare. Sec. XV-XVI. Catalog**, Satu Mare, 1998.*